

AZ ORBIS PICTUS KELETKEZÉSE

Dömötör Ákos

Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest

Az *Orbis pictus*, Comenius legsikeresebb tankönyve 1658–1967 között több mint háromszáz kiadásban jelent meg (Pilz, 1967. 54–62. o.). Ez a képes iskolai tankönyv egyedülálló pályát futott be a világon. Kétszáz éven át rendszeresen kisebb-nagyobb változtatásokkal jutott el olvasóihoz, a tanítókhöz és a diákokhoz. Azután is hatott az oktatásban szemléletével, felépítésével, közérthető szövegével és nem utolsósorban nagyszerű illusztrációival.

Comenius képes tankönyvének előzményei

Az összehasonlító oktatástörténet régesrég bebizonyította, hogy az *Orbis pictus* nem áll önmagában, előzmények nélkül (Schaller, 1962. 322–336. o.). Olearius Német nyelvemester című tankönyve már 1630-ban napvilágot látott nyomtatásban (Schaller, 1962. 537. o.). A szerző szövegét képillusztrációk kísérték. A magyarázó szövegekbe épített betűjelek utaltak a megértést könnyítő illusztrációk részleteire. Petrus Jordan ábécéskönyvében már a XVI. században alkalmazta az ábrákat és a hozzáfűzött magyarázó betűjeleket (Schaller, 1962. 536. o.).

A XVII. század harmincas éveiben a nürnbergi Endter nyomda és könyvkereskedés nagy gyakorlatot szerzett a képes tankönyvek kiadásában. Wolfgang Endternél jelent meg 1637-ben Evenius Keresztény képes iskolája, amely a bibliai történeteket számozott képek révén mutatta be (Schaller, 1962. 500, 532. o. 10. ábra). Johann Saubert kisgyermekeknek, szóló német nyelvű olvasókönyve 1639-ben jött ki az Endter nyomdából és a történeteket számozott képekkel kísérte (Schaller, 1962. 533. o. 11. ábra).

Comenius az *Orbis pictus*ban megnyilvánuló alapgondolata tehát saját korában úgyszólván a „levegőben lógott”. Az *Orbis pictus* mégis határátkö a polgári oktatásban. Comenius a latin nyelv tanításának hatásos módszerét akarta kidolgozni és közben az *Orbis pictus*szal felfedezte a nemzeti nyelvek oktatásának alapvető lehetőségét. Kétségtelen közvetítőszerepe volt, akárcsak tanárának, Alstednek, mégis túlnyúlt ezen a szerepen. Előkészítette az eltérő földrajzi régiókban a küszöbön álló nyelvújítást. Az *Orbis pictus* nemcsak mű csupán, hanem küzdelmes eszmélési folyamat, amely vall alkotójáról és problémáiról.

A sárospataki próbanyomat

Az *Orbis pictus* első, nürnbergi kiadását megelőző sárospataki próbanyomat létezésére már korábban is lehetett következtetni, hiszen *Comenius* az „Opera didactica omnia” amszterdami 1657. évi kiadásában megemlékezett arról, hogy megkezdett egy munkácskát és ezt Nürnbergben *Michael Endternél* nyomtatta ki (*Rosenfeld*, 1966. 877–878. o.). Kijelentéséből világosan látszik, hogy *Comenius* igen szerényen nyilatkozott az *Orbis pictus* jelentőségéről, bár elméletileg nagyon jól látta kis könyvecskéjének helyét és jelentőségét saját rendszerében. Az egész világ leleplezésére törekedett úgy, hogy a hiányzó dolgok helyébe modelleket vagy képeket lehessen tenni (*Schaller*, 1962. 325. o.).

Miután *Turnbull* megtalálta az *Orbis pictus* 1658 előtről származó próbanyomatát, az új tények birtokában újabb következtetések levonására nyílt lehetőség. *Turnbull* a primitív illusztrációkból a magyar fametsző ügyetlenségére következtetett. *Comenius* elméleti tisztánlátása ellenére természetesen nem láthatta előre a gyakorlati megvalósítás számos kérdését.

A sárospataki próbanyomat képhez fűzött szövege azt bizonyítja, hogy *Comenius* munkája e fázisában nem tudta megoldani vagy megoldatni a magyarázó szöveg új és hatásos elhelyezését. Szövegelhelyezése azért nem lehetett végleges, mert ekkor még csak a latin nyelv lehetőségeiben gondolkodott. A próbanyomat illusztrációs anyaga a tervezés szakaszában nem lett figyelemkeltőnek, mert a megoldás nem emblematikus formában történt. Épp az alkotó elméleti célkitűzése szenvedett csorbát. Szerencsére *Comenius* egyes írásainak kéziratával felkereshette a nürnbergi *Endter család* tagjait, akik az elmélethez megtalálták a sikeres gyakorlati megoldást.

A nürnbergi Endter család és könyvkiadási tevékenysége

Miért fordult *Comenius* művének kiadásával az Endter családhoz? Ennek a megértéséhez ismertetnem kell a híres könyvkereskedő és nyomdász dinasztia eredetét és rövidre fogott történetét. *Endterék* a régi herrnhuti cseh-morva, osztrák-sziléziai menekültek családjával álltak rokoni kapcsolatban (*Moeschler*, 1921). Nevük *Endter*, *Enter*, *Entner* alakban fordult elő a nürnbergi levéltári iratokban. A német családnév kutatás eredményei szerint az *Enne* ~ *Ennet* ~ *Ent* szótó tiroli-bajor eredetet bizonyít. Az *Entner* családnév tiroli előfordulását mutatják a névföldrajzi-nyelvészeti vizsgálatok (*Heintze és Cascorbi*, 1933. 184. o.). Az „Ende, Spitze” jelentésű szótó az ófelnémet *anti*-ra nyúlik vissza és az *Endter* név változataiban kimutatható az *Andreas* személynévvel való keveredése (*Gottschadl*, 1954. 167. o.).

Írásos forrás szerint már egy *Georg Endter* nevezetű gyűszűkészítő 1521-ben nürnbergi polgárjogot kapott. *Jobst Endter* tükészítő mester pedig 1581-ben halt meg Nürnberg „Lisztos utcácská”-jában. A legrégebbi eddig kimutatható elődjük *Wilhelm Endter* gyűrű- és karikakészítő kovács volt, aki már 1505-ben nem élt. Sokkal érdekesebb az az adat, amelyből megtudható, hogy 1524-ben egy *Hans Endter* nevezetű könyvelőt társával együtt tiltott lutheránus írárok eladása miatt toronyfogságra ítélték. Majd

feltűnt id. *Michael Endter* mint könyvelő a nürnbergi polgárok között. Tehetős lehetett, mert 1570-ben házat vásárolt a Judengasséban (a Zsidó utcában), amely sokáig a család tulajdonában maradt (*Sporhan-Krempel*, 1967. 505–506. o.).

Tehát az *Endter* család tevékenysége szorosan kapcsolódott a protestáns művelődési mozgalmakhoz. Ezért sem véletlen, hogy *Comenius* közeledett feléjük. Sőt egy további összefüggésre is rá kell mutatnom, amely még inkább magyarázza *Comenius* és az *Endter* család szoros kapcsolatát. Az idősebb *Georg Endter*, aki 1562-től 1630-ig élt, alapította Nürnbergben nyomdáját és híressé vált könyvkereskedését (*Schmidt*, 1979. 213–215. o.). Három fia közül az egyik, az idősebb *Wolf (Wolfgang) Endter* 1612-ben mint nyomdászlegény iratkozott be a herborni egyetemre (*Sporhan-Krempel*, 1967. 514. o.), éppen akkor, amikor *Comenius* is ott folytatott tanulmányokat.

Wolfgang Endter tehát igen művelt nyomdász volt, aki a tudós auktorok méltán elismert szellemi társa, tanácsadója és mai szóval élve menedzsere lehetett. Abban a modern kreatív légkörben élt, mint a Herborn, Wittenberg, Marburg, Heidelberg egyetemeit megjárta javakorabeli férfiak, akik közül számos író felkereste őt. A gondolkozásukban, tudományos eredményeikben megnyilvánuló szokatlan újra is ráértett *Wolfgang Endter*, mert előadásaiából és megjelent munkáikból jól ismerte a fiatal író korosztály egyetemi tanítómestereit, a herborni *Alsted*, *Piscator* és *Bisterfeld* professzort, a marburgi *Gocleniust*, a heidelbergi *Pareust*. Mint jól képzett nyomdász mesterien fellelte az új ötleteknek a megfelelő gyakorlati megvalósítást. *Endterék*hez közel állt a tudományos és szakmai alkotócsoporthoz megszervezése, mert tudták, hogy enélkül nem biztosítható egy-egy kiadvány sikere, sem pedig kellő szakmai színvonala.

Az *Orbis pictus* megjelentetése – legalábbis ilyen formában – *Endterék* tevételes közreműködése nélkül lehetetlen lett volna. Ma már ismeretes a külföldi szakirodalomból, hogy *Michael Endter* nyomdász volt az, aki az új tankönyv németre fordítására *Siegmund von Birken* költőt nyerte meg. Közreműködésével egy másik kiváló szakember is bekapcsolódott a szerkesztési munkálatokba, *Johann Michael Dilherr* lelkész és középiskolai tanár, aki vállalta a nyomtatott *Orbis pictus* korrektúralapjainak felelősségteljes átolvasását és gondos javítását. *Birken* és *Dilherr* nagyszerűen tudott együtt dolgozni, tevékenységük alkotó jellegű volt. *Comenius* szövegében számos javítást hajtottak végre, sőt munkájuk az illusztrációk kiválasztására, megváltoztatására is kiterjedt. Nekik köszönhető, hogy az *Orbis pictus*ban a nürnbergi szimbólumművészet és emblematika pregnánsan jelent meg (*Rosenfeld*, 1966. 896. o.).

Robert Alt az *Orbis pictus* eredetéről és jelentőségéről írva igen egyoldalúan bizonygatta, hogy az újszerű tankönyvben egyértelműen a realista képhez való fordulás figyelhető meg. Amíg a középkori kódexek régi típusú képi ábrázolásaiban az ábrák dekoratív célokat szolgálták és a legendai-mondai elképzelések összekötéséhez járultak hozzá, addig a realista ábrázolás megjelenésével a kép didaktikai funkciója bontakozott ki (*Alt*, 1970. 16. o.). Az újkori iskolai tankönyv egyes esetekben tovább vitte a dolgok szemléletének hagyományos szabályait. *Alt* megállapította, hogy *Comenius*nak határozott törekvése volt az egzaktsági és egyértelmű képek megalkotása, amelyekben a valóság hűen tükröződik (*Alt*, 1970. 28. o.). Példaként a természettudományi-technikai témákat

hozta fel az *Orbis pictus*ból. Felhasználta *Bakos József* jelentős eredményeit, miszerint *Comenius* az emberi test ábrázolásaira *Vesalius* képeit alkalmazta (Alt, 1970. 31. o.).

Ugyanebben az időben tette közzé tanulmányát *Wolfgang Harms*, aki jóval árnyaltabban szemlélte az *Orbis pictus* ábrázolásait. Elemzéséből világosan kitűnt, hogy *Comenius* tankönyvében a dolgok empirikus-természeti és emblematikus-szignifikáns ábrázolásának keveredésével állunk szemben (Harms, 1970. 540. o.). Mit jelent ez? Azt, hogy a szavakhoz a középkorból vagy még korábról emblematikus dologi értelmezés kötődött és ez *Comenius* művében eléggé ellentmondásos módon őrződött meg. Így a varjú éberségéről szóló hiedelem *Arisztotelészre* és *Pliniusra*, a ravasz róka alighanem a *Physiologus* fabuláira, a bús gerlice a középkori elbeszéléskultúrára nyúlik vissza. A szellemi állatinterpretációk sorát folytathatjuk még a hanyag tücsökkel, a szorgalmas hangyával vagy a tunya számmal. Ezeknek az állatoknak hagyományos emblematikus értelmezése elvont tulajdonságok felidézésére szolgált az *Orbis pictus*ban. Az állatoknak egyedi ábrázolása nélküli az emblematika bármiféle nyomait. A realista pedagógia keretében tehát átmenet figyelhető meg a modern szemléltető képhez (Harms, 1970. 541. o.). A tankönyvi ábrázolásokban megmutatkozó ellentmondások azt bizonyítják, hogy *Comenius* és *Paul Creutzenberger* fametsző között nem volt meg a kellő összhang. A képek felfogásában levő ellentmondás viszont sajátos módon hozzájárult az új tankönyv mint tömegcikk sikeréhez.

Endterék és a nürnbergi kalendáriumok kiadása

A kalendáriumok jelentőségére és oktatásban-művelődésben betöltött fontos szerepére már a herborni egyetem kiemelkedő enciklopédistája, *Alsted* is felhívta a figyelmet. A rendszeresen megjelenő kalendáriumokat hasznos olvasmányként ajánlotta a tanulóknak számára (*Alstedius*, 1610. 34. o.). A kalendáriumok XVII. századi világa valóban igen gazdag volt, nagyon sokat lehetett tanulni belőlük (*Arnold*, 1987. 1657–1685. o.).

Christoph Reichelt „Calendarium biblicum perpetuum” című, 1620-ban Lipcsében megjelent kiadványa a korabeli természettudományos ismeretek között képzett hidat (*Reichelt*, 1620. 80. o.). *Antonio Tempesta* 1620 körül nyomtatott geometriai naptára rengeteg hiteles malomábrázolás metszetét közölte (*Tempesta*, 1620. 12. o.). *Jean Tarde* párizsi kalendáriuma 1621-ből a kvadráns, a helyzetmeghatározásra szolgáló szögmérő eszköz használatát ismertette,¹ *Paul Pfitzing von Henfeld* 1623-ban egy bonyolult asztronómiai naptárt szerkesztett, és utasításokat fűzött hozzá.²

Az olvasók mindig az újat keresték a kalendáriumokban, és *Endterék* igyekeztek alkalmazkodni a kereslet változásaihoz. Egyre-másra tűntek fel náluk a legkülönbözőbb szakemberek mint kalendáriumírók, hogy feltűnő ötletek megvalósításával lepjék meg a könyvpiacot megjelenő vevőkört. *David Herlitz* „New und Alt Schreibkalender-e” 1611–1651 között jelent meg rendszeresen (*Bepler és Bürger*, 1994. 211–252. o.), és már jelenkortörténeti tudósításai között szerepelt a *Gustav Adolf* svéd király lützeni csa-

¹ Les usages du quadrant á l'esquille aymentée. Paris, 1621.

² Calendarium perpetuum. Nürnberg, (1623).

tában bekövetkezett haláláról szóló tudósítás. A neves magyar matematikus és útleíró, *Froelich Dávid* „Fasti sive Calendarium” című naptárösszeállításait is a nürnbergi Endter nyomda adta ki 1638–1664 között (*Bepler és Bürger*, 1994. 224. o.). 1650-ben nyomtatták ki *Endterék Johann Magirus*, az asztrológia marburgi professzorának „Newer und Alter Schreibkalender-”ét (*Bepler és Bürger*, 1994. 228. o.).

A XVII. század utolsó évtizedeiben gyarapodtak a kalendáriumokban az exemplumok, a keresztény igehirdetésből ismertté vált, erkölcsnevelő példák. Közéjük tartozik *Bonifacius Hausmann* „Alt und Neuer Wein-Bau-Bier- und Meth-Brau auch Essig-Zubereitungs-Calender” című munkája, amely 1680-ban tűnt fel *Endteréknél* (*Bepler és Bürger*, 1994. 230. o.). Ezek a kalendáriumok jóval az *Orbis pictus* első nürnbergi kiadása utáni évtizedek jelenségei, így most velük nem foglalkozom. Sokkal érdekesebbek az 1658-at megelőző Endter-kalendáriumok egyes metszetei, hiszen ezek világitanak rá leginkább az *Orbis pictus* keletkezésére.

Az 1647. évre kiadott írókalendárium címlapján hét ovális mezőben szimbolikus figurák láthatók, alattuk az állatövi jegyekkel (*Horky*, 1647). Majd a későbbiekben, az 1649. évre kiadott kalendárium címlapján változás figyelhető meg az illusztrációban. Az ovális mezőkbe AESTAS, ZEPHERUS, HIEMS, BOREAS, AUTUMNUS stb. magyarázó szöveggel színezett metszetek kerültek (*Horky*, 1649). *Wolfgang Endter* idejében, a kalendáriumnyomtatás közben alakult ki tehát az a gyakorlat, hogy a címlapon a keretek meghagyásával változtatták az illusztrációkat. A sárospataki próbanyomaton Isten, a világ, az ég képei kerek formájúak voltak, csak a tűz IV. számú ábrája került téglalap alakú keretbe. Az *Orbis pictus* első képeinek formája tehát nagyon hasonlított a korai Endter-kalendáriumok illusztrációira (1. ábra). Az *Orbis pictus* nürnbergi 1658. évi kiadásában zömmel ugyanazokat téglalap alakú illusztrációkat helyezték el, mégis az említett képek köralakú kerete maradt meg, de még az „égi golyóbis” vagy a csillagok meghatározásának ábrázolása is ezekhez hasonlóan történt (*Comenius*, 1959). A kalendáriumok címlapján alkalmazott ovális keretek mint előzmények párhuzamba állíthatók az *Orbis pictus* illusztrációinak a formájával. Lényegében a fa- és a rézmetsző számára a kalendáriumi címlap-illusztráció készítése megkönnyítette az új tankönyv képeinek előállítását.

Ugyanez a megállapítás érvényes a későbbi idősebb *Wolfgang Endter* kiadásában megjelent 1654. évi írókalendáriumának szöveges címlap előtti metszetére, amelyen emelvényre helyezve egy-egy glóbusz látható, balra *Astronomia*, jobbra pedig Astrologia szimbolikus alakja. Alatta olvasható volt a rézmetszetet készítő művész, illetve a rézmetsző neve: *Nicolaus Schmidt, Küntzel (Rothenacker)* (*Schmidt*, 1654; *Rosencreutzer*, 1650).

Ennél is érdekesebb párhuzamokat fedezhettem fel a korai nürnbergi Endter-kalendáriumok egyes illusztrációi és az *Orbis pictus* képei között. Az 1651. évre kiadott *Newer Wurtz (= und Kräuter Calender)* címlapképén, baloldalon három virágszál egy tőből nő ki (2. ábra). Párhuzama az *Orbis pictus* XVI. számú képe³ (3. ábra), melyen több és hasonló ilyen virág látható.

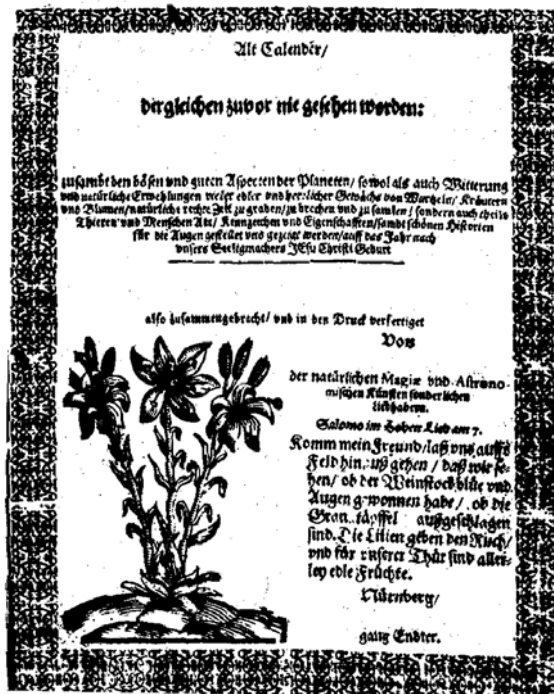
³ Orbis pictus XVI. sz. kép (az első londoni kiadásból).

1. ábra

Ábrázolások ovális keretben az Endter-naptár címlapján (1663)

A Kirch-féle *Christen-Juden (= und Türcken=Calender)* címlapján a keresztény, a zsidó és a török alakja látható. Mindhárman elfordulnak egymástól (*Bepler és Bürger*, 1994. 239. o.). Kirch naptára 1684–1710 között jelent meg ezzel a címlappal (4.a ábra). A kalendáriumi rézmetszet említett témája ismeretes volt a XVII. századi képzőművészetben. Ezzel összevethető ilyen tartalmú képi változat, amelyet *Andreas Andresen* katalógusában találtam meg (*Andresen*, 1874. 281–282. o.), mégpedig *Bartholomeus Dietherlin* rézmetszötől. *Dietherlin* rézmetszetén a dicsőséges keresztény vallás allegorikus figurája baljában égő olajmécseset tart és alatta felírás: LUX MUNDI. Az allegorikus figura feje fölött szent galamb, magasban egy angyal koszorúval és palmaággal. Jobbra tőle a *Sapientia* (Bölcsesség), balra tőle a *Iustitia* (Igazság) alakja. A vallás ellenségei, egy török, egy eretnek és a babona alakja lefelé bukznak. *Dietherlin* rézmetszete az *Orbis pictus* megjelenése előtt bukkant fel és terjedt el.

2. ábra
Newer Wurf 1651. évi címlap képe

XVI.

3. ábra
Az Orbis pictus XVI. számú képe (Az első londoni kiadásban)

4.a ábra

A keresztény, a zsidó és a muzulmán alakja az 1685. évi Kirch-féle kalendárium címlapján

CXLVIII.
Mahometism. Mabometismus.

4.b ábra

A keresztény, a zsidó és a muzulmán vallás ábrázolása az Orbis pictus CXLVIII. számú képén

Az *Orbis pictus* ábrázolása lényegesen más volt, hiszen a „*Mahometismus*” című, CXLVIII. számú képén a három különböző vallás képviselője egymás felé fordul.⁴ Világosan kivehető a bölc *Náthán* eszmeisége (*Tubach*, 1969. 315. o.), az eltérő vallások iránt megmutatkozó tolerancia polgári igénye (4.b ábra).

A megbékélés irányába mutatott *Endterék* kalendáriumkészítő tevékenysége, amikor a szerzőket erkölcsnevelő példák közlésére ösztönözték. Naptáraikban sokszor azokat az exemplumokat közölték, amelyeket a XVII. század keresztény prédikátorai emlegettek szemléltetésül híveiknek az igehirdetések alkalmával. A kalendáriumírók ugyanazokat a kézikönyveket használták forrásul, amelyekből a keresztény hitszónokok is merítettek. A történelmi kalendáriumok szerzői fontosnak tartották az erkölcsnevelésen túl, hogy kielégítsék a szórakoztatás igényét. Így legkülönbözőbb tartalmú elbeszéléanyaghoz nyúltak, csak hogy kíváncsi és műveltségre éhes olvasóikat elbűvöljék (*Sührig*, 1985. 227–240. o.). A XVII. század első felében a történelmi kalendáriumok azért mutattak a megjelenési formák csodálatos sokfélesége ellenére meglepő egységet, mert összeállítóik ugyanazt a *Kaspar Goltwurmot*, *Meigert*, *Fincelt* idézték, akitől a keresztény hitszónokok is vették izgalmas példáikat, az elrettentő profán mondákat vagy a hátborzongató ördögbeszéléseket (*Brückner*, 1974. 130–133. o.).

Az Endter-kalendáriumok és az erdélyi néphagyomány

Régi hiedelmek továbbélését segítette elő az olvasmányos kalendárium, amikor a macska alakjában megjelenő ördög strassburgi incselkedését idézte *Kaspar Goltwurm* alapján (*Rosencreutzer*, 1650).

Ez számunkra azért is izgalmas, mert *Wolfgang Endter* 1651. évre kiadott *Newer Wurtz- und Kräuter Calendere* Erdély magyar-német-román lakta városaiba, számos településére eljutott. Ennek a hiedelemmondának az élő folklórból való feljegyzése azt bizonyíthatja, hogy a protestáns ördögbeszélések az Endter-kalendáriumok közvetítésével terjedtek Erdélyben. Különben a macska alakjában megjelenő ördög elbeszélés-motívuma nemzetközileg jól ismert (*Thompson*, 1955–1958). Külön érdekesség, hogy az ördög nem *Teufel* megnevezéssel, hanem *ganhart* szóval fordult elő a hiedelemmondában, idézve a koldusnyelvi szóval a nincstelenek világának rettegéssel teli hangulatát.⁵

Ugyanez a nürnbergi Endter-kalendárium olyan történetet is közzé tett az olvasóknak, amelyet a prédikátorok szintén gyakran emlegettek, miszerint az egyiptomiak aranymacskát imádnak (*Rosencreutzer*, 1651. 81. o.). A macskafejű pogány istenség mítikus képezete az újkorban műveltségi hatás eredményeként viszonylag nagy földrajzi területen terjedt el (*Thompson*, 1955–1958).

Egyes néphagyomány-kutatók sokáig azt gondolták az álomban kiséger alakjában egy időre eltávozó vándorlélekről, hogy az valamiféle keleti örökség része. Az 1651. évre kiadott egyik Endter-kalendárium 1601-ből származó prágai ösnyomtatványból idézte

⁴ Orbis pictus 209. o. CXLVIII. sz. kép

⁵ Liber vagator der betler orden. H. n. é. n. cij/b old. (A nyomtatvány a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben található 218.20 Quart. 5. sz. alatt).

a Guntram-mondát, amelynek központi motívuma az idézett részlet. A korai műveltségi hatás lehetősége természetesen egészen új megvilágításba helyezi ennek a mondának az eredetkérdését (*Rosencreutzer*, 1650).

Kalendáriumi képek, tankönyv-illusztrációk és exemplumok

Érdekes összefüggéseket vehettem észre az *Orbis pictus* egyes képei, hozzáfűzött szövegei és a korabeli prédikációs exemplumok között. „Az erkölcsökrül tanító tudomány” című kép szövegmagyarázata az *Orbis pictus*ban a válaszut előtt álló *Herkules* példáját idézte.⁶ Számos német és magyar exemplumváltozat bizonyítja, hogy az új képes tankönyv említett részlete mennyi szállal kötődik a korabeli egyházi irodalomhoz (*Rehermann*, 1977; *Dömötör*, 1992).

A Comenius-féle tankönyv egyik képe alatt így idézte a Szaturnusznak felajánlott gyermekek pusztulását: „A filistéusok fölládozák vala a Molochnak (Saturnusnak) kisedded gyermekeiket, hogy elevenen megégettetnének.”⁷ A napnak fölládozott harcosok vagy lovagok (*Rehermann*, 1977. 150, 294. o.), a Szaturnusznak feláldozott ifjak (*Dömötör*, 1992. 124. o.) keresztény példája mutatja, hogy az *Orbis pictus* azért volt közérthető, mert kora emblematis világlátásban mozgott. Ugyanez mondható el a bekötött szemű igazság ábrázolásáról⁸, amelyhez a tébaiak festménye kívánczik magyarázatul. Ezen ugyanis a bekötött szemű bíró képe fejezte ki az igazságszolgáltatás tárgyilagosságát. A példát *Gregorius Strigenitz* is idézte 1602-ben, úgyhogy *Comenius* tisztában volt az exemplum közérthetőségével (*Rehermann*, 1977).

Igen érdekesen világítja meg az *Orbis pictus* keletkezését a történeti képforráskutatás, különösen akkor, ha az ábrázolások tényeivel sikerül a képi előzmények révén a megvalósulás folyamatának rekonstrukciója. Erre kiválóan alkalmas az *Orbis pictus* XXXVI. számú képe, amely „Az embernek hét ideje” címet viseli (5. ábra). A vallásos képzőművészetben sokévszázados hagyománya volt az emberi életkor három, négy, hat, hét vagy tíz részre tagolásban való ábrázolásának, amelyben a megfelelő életkorok jelképes megszemélyesítésekkel vagy meghatározott szimbólumokkal jelentek meg. A kései középkorban terjedt el a tíz életkor ábrázolása. Ennek reprezentáns előfordulása *Franz Maidburg* 1520/22-ben alkotott reliefje az annabergi Anna-templom könyöklőjének árkádos, karzatszerű részén, amelyen tíz férfi életkor sorát szimbolikus állatfigurák kísérik. Az *Orbis pictus* életkorokat ábrázoló képéhez azonban *Hans Baldung Grien* „Az emberi élet fokai” című, 1544-ből származó képe áll legközelebb, mert az hét fokával erkölcsi jellegű önálló témafeldolgozást képvisel (*Sachs*, 1988. 235–236. o.).

Mindazonáltal érdemes az életkorok képzőművészeti feldolgozásaiból kiemelni az ifjabb *Breu* 1540-ből származó rézmetszetét. Ezen *Holbein* nyomán tíz emberi életkor látható, és alattuk az allegorikus állatfigurák (*Hollstein*, é. n. 197. o.). Középen lent az

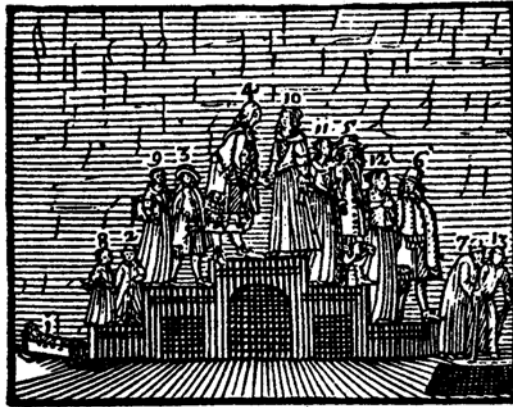
⁶ *Orbis pictus* 211.old. CIX.sz. kép.

⁷ *Orbis pictus* 262.old. CXLV.sz.

⁸ *Orbis pictus* 222.old. CXVI.sz. 1. láb.

Az Orbis pictus keletkezése

utolsó ítélet félköríves keretben (6. ábra). Ez a képi feldolgozás élt tovább a XVII. századi németalföldi népszerű nyomtatott grafikában (*de Meyer*, 1970).

5. ábra

Az embernek hét ideje = (Orbis pictus XXXVI. számú képe)

6. ábra

Az emberi élet fokai (Hans Baldung Grien metszetet 1544-ből)

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a XVII. század eleji protestáns halotti beszédekben nem egyszer említésre kerültek az emberi életkorokról szóló rímek, amelyek röviden jellemezték az élet szakaszait. Ezek a kis versikék szinte a holbeini képi ábrázolás szóbeli változatai voltak (*Rehermann, 1977*).

Comenius az emberi életkorok ábrázolása során tekintetében azért sem követhette az *Orbis pictusban* a holbeini vonalat, mert didaktikai okból nyilvánvalóan kikerült a képi illusztrációból az utolsó ítélet ábrázolása. Ez a téma mint önálló illusztráció szerepelt az *Orbis pictusban*, a CL. számú kép formájában.⁹ Itt centrális helyen, fent a *Mindenható* látható a mennyben. A hetes szám a keleti asztrológiában és a zsidó misztikában betöltött szerepe befolyásolhatta az ótestamentumi hagyományokat fontosnak tartó *Comeniust* az emberi életkorok hét részre tagolására (*Erich és Beitzl, 1936*).

A rejtélyes Y-jel az *Orbis pictusban*

A képforráskutatás igen figyelemreméltó összefüggésekre hívta fel a figyelmet *Comenius* tankönyvével, az *Orbis sensualium pictus*szal kapcsolatban. *Robert Alt* már a hetvenes években úgy írt az *Orbis pictus* képeiről, hogy a szerző az elvont fogalmak képi ábrázolásában törekedett a hagyományos előzmények megőrzésére (*Alt, 1970. 41. o.*). Lényegesen tovább jutott a kérdésben *Wolfgang Harms*, aki sokoldalúan tisztázta az Y-jel fogalmi tartalmát (*Harms, 1970. 22–23. o.*). Ez a jel lényegében az erkölcsi válaszút emblémája. Az alapos kutatás ellenére az Y-jel okkult tudományokkal való összefüggései még további elemzést kívánnak.

Egy másik tanulmányában *Harms* megállapította, hogy *Comenius* az elvont fogalmak jelölésében megőrizte a korábban létrehozott dologi viszonyt, amely az elvont fogalom és a hozzáfűzött tradicionális értelmű jel kapcsolata (*Harms, 1970. 531–542. o.*). Az Y-jel kérdéskörének tömör összefoglalása is megszületett (*Leis-Schindler, 1991. 215–236. o.*).

A művelődéstörténeti vizsgálat további iránya tehát az elbeszéléskutatás felé mutat. A XVII. századi prédikációirodalomban gyakran használták fel a hitszónokok a válaszút előtt álló *Herkules* példáját, hogy az erkölcsi döntést szemléletesen érzékeltessék (*Rehermann, 1977*). A másik irány a XVI–XVII. századi chiromantia felé mutat, amelyben az Y-jel többször előfordul a futurológiai következtetésekben. Vegyük elő tehát ezeket szép sorjában!

Johannes Rothmannus 1596-ban kiadott gyakorlati chiromantiai könyvecskéje szerint ha az Y-jel a Szaturnusz-vonalon függőleges irányban halad a mutató- és középső ujj alatti hegyek felé, szerencsétlenség vagy rabság következik be. Ugyanakkor ha ez a jel menzális vonalon folytatódik, akkor megerősíti a jót (*Rothmannus, 1596. 47, 81. o.*). Lényegében ugyanezt írta 1560-ban *Patricio Tricasso* (*Tricasso, 1560*), a tenyérvölés másik tudósa, amikor azt állította, hogy a menzális vonalon haladó Y-jel a mutatóujj alatti hegynél kint, fíradalmakat, bal elágazása a középső ujj alatti hegynél „bonum futurum”-ot, jó jövőt hirdet. *Antiochus Tibertius* szerint az Y-jel gazdagságot és

⁹ *Orbis pictus* 272.old. CL.sz. kép

elismerést jelent. Elhelyezkedésétől függően ellentétes következményekkel járhat, hiszen mint írta a Szaturnusz-vonalról „haec est omnium malorum mater” (ez minden rossznak a szülőanyja), így a betegségeké. Így az Y-jel negatív hatású, ha ezen a vonalon mutatkozik. A folyamatos menzális vonal ezzel az Y-jellel a jó potenciák elősegítője. A chiromantiában tehát az Y-jel önmagában is jelenthet jót, de elhelyezkedése és iránya szintén meghatározó lehet (*Tibertius*, 1541. 114, 97. o.).

A XVII. század második felében *Johann Höping* harmonikus chiromantiájában a menzális vonalon haladó Y-jel szerencsétlen házasságot vagy családi veszekedést jelentett (*Höping*, 1681. 27. o.). Ez a chiromantiai felfogás élt tovább a XVIII. század elején *Johann Praetorius* „Collegium curiosumában” (*Praetorius*, 1704. 26. o.).

A XVI. századi chiromantiai vélekedések hatottak *Comenius*ra, amikor az *Orbis pictus*ban az erkölcsi tanítást ábrázoló képen, illetve annak vázlatán a válaszut szimbólumának a nyelét majdnem vízszintesen ábrázolta. Miért balra hajlik az Y-jel nyele? Azért, mert az *Orbis pictus* képén a bal tenyér menzális vonalának felel meg. Az Y-jel jobb felőli ága *de Peruchio* értelmezésében a szívet jelenti (*de Peruchio*, 1663. 190. o.).

Comenius hajlott a misztika felé is, érdekelte az alkémia tudománya (*Libavius*, 1506). Ez magyarázza, hogy az elvont fogalmak, így az erkölcs esetében is megőrizte az Y-jel hagyományos dologi kötöttségét. Természetesen az oktatás sikeressége érdekében gondolt művének korabeli olvasóira és használóira.

A tankönyvi illusztrációtól az autopsziáig

Az *Orbis pictus* képei történetiségükben és történeti létrejöttükben bizonyítják a témák feldolgozásának előzményeivel, hogy az emblémák nagyon sok burkolt jelentést hordoztak magukkal formafejlődésük során. A tudatküszöb alá szorult jelentéstartalmak adták meg a didaktikus képnek szinte megmagyarázhatatlan varázsát, amellyel a szemléltetés *Comenius* szavával „autopsiá”-vá alakult (*Brüggemann* és *Brunken*, 1987. 39. o.). A tankönyvi képek emblematikus megformálása gyakran az emberi agyban meghúzódó, lappangó tudattartalmakat mozgósított azzal, hogy hatására ösztönös gondolati folyamatok indultak el és szabadultak fel. *Comenius* egyik rejtélye az alstedi *memoria artificiosában*, a mesterséges emlékezés gyakorlati megvalósításában van. Ez pedig a korai újkor szellemi energiájának csodálatos boszorkánykonyhájába vezet.

Tanulmányom a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek tudományos tanácsának támogatásával történt. Köszönöm, hogy 1995 nyarán az általa biztosított ösztöndíjjal a nagyszerű könyvtárban végezhettem kutatásaimat.

Dömötör Ákos

Irodalom

- Alstedius, J. H. (1610): *Panacea Philosophica*. Herborn.
- Alt, R. (1970): *Herkunft und Bedeutung des Orbis Pictus*. Ein Beitrag zur Geschichte des Lehrbuchs. Berlin.
- Andresen, A. (1874): *Der deutsche Peintre-graveur oder die deutschen Maler als Kupferstecher nach ihrem Leben und ihren Werken*. IV. Bd. Leipzig.
- Arnold, W. (1987): *Verzeichnis medizinischer und naturwissenschaftlicher Drucke 1472–1830*. Bd. 14/4. München-London-New York-Oxford-Paris.
- Beppler, J. és Bürger, Th. (1994): *Alte und neue Schreibkalender. Katalog zur Kabinettausstellung in der Herzog August Bibliothek*. Simpliciana. Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft XVI.
- Brückner, W. (szerk., 1974): *Volkserzählung und Reformation*. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus. Berlin.
- Brüggemann, Th. és Brunken, O. (1987): *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur*. Vom Beginn des Buchdrucks bis 1570. Stuttgart.
- Comenius, J. A. (1959): *A látható világ (Rövidítése: Orbis pictus)*. Budapest.
- de Meyer, M. (1970): *Populäre Druckgraphik Europas*. Niederlande vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München.
- de Peruchio, Le Sievr (1663): *La Chiromance, la Physionomie, et la Geomance*. Paris.
- Dömötör Ákos (1992): *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest.
- Erich, O. A. és Beitzl, R. (1936): *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Leipzig.
- Gottschald, M. (1954): *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*. Berlin.
- Harms, W. (1970): *Homo viator in bivio*. Studien zur Bildlichkeit des Weges. (Medium aevum, 21). München.
- Harms, W. (1970): Wörter, Sachen und emblematische "res" im "Orbis Sensualium Pictus" des Comenius. In: Hofmann, D. (szerk.): *Gedenkschrift für William Foerste*. Köln - Wien.
- Heintze, A. és Cascorbi, P. (1933): *Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich*. Halle/S. Berlin.
- Hollstein, F. W. H. (é. n.): *German Engravings, Etchings and Woodcuts (1400–1700)*. IV. köt. Amsterdam.
- Höping, J. A. J. (1681): *Chiromantia harmonica*. Jena.
- Horky, M. (1647): *Alter und neuer Schreib-Calendar*. Nürnberg.
- Horky, M. (1649): *Alter und neuer Schreib Calendar*. Nürnberg.
- Leis-Schindler, I. (1991): Ding, Sprache, Anschauung und Bild im „Orbis pictus“ des Johann Amos Comenius. In: *Bild und Bildung*. Wolfenbütteler Forschungen Bd. 49. Wiesbaden.
- Libavius, A. (1506): *Alchymia*. Francofurti.
- Moeschler, F. (1921): Alte Hermhuter Familien. Die mährischen, böhmischen und österreichisch-schlesischen Exulanten. Teil I. Herrnhut [i. Sa.] Missionshandlung 28–30.old.; 25. o. 431. sz.
- Pilz, K. (1967): *Johann Amos Comenius. Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus*. Eine Bibliographie. Nürnberg.
- Praetorius, J. (1704): *Collegium curiosum*. Franckfurt und Leipzig.
- Rehermann, H. H. (1977): *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. Göttingen.
- Reichelt, Chr. (1620): *Calendarium biblicum perpetuum*. Leipzig.

Az Orbis pictus keletkezése

- Rosencreutzer, M. F. (1650): *Alt Calender*. Nürnberg.
- Rosencreutzer, M. F. (1650): *Newer Wurtz- und Kräuter Calender*. Nürnberg.
- Rosencreutzer, M. F. (1651): *Alt Calender*. Nürnberg.
- Rosenfeld, H. (1966): *Der Probedruck von Comenius' Orbis pictus »1653«1657? und der Verlag Endter in Nürnberg*. Archiv für Geschichte des Buchwesens VI.
- Rothmannus, J. (1596): *Chiromancia Sampt ihrer Theorick (Practick) und Atronomischer Concordanz und Vergleichung der Nativiteten/oder Geburtsfiguren, in etlichen Exempeln*. Erfordt.
- Sachs, H. (Badstübner, E.) és Neumann, H. (1988): *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig.
- Schaller, K. (1962): *Die Pädagogik des J. A. Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert*. Heidelberg.
- Schmidt, N. (1654): *Almanach*. Nürnberg.
- Schmidt, R. (1979): *Deutsche Buchhändler, deutsche Buchdrucker*. Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes. Hildesheim - New York.
- Sporhan-Krempel, L. (1967): *Zur Genealogie der Familie Endter in Nürnberg*. Archiv für Geschichte des Buchwesens VIII.
- Sührig, H. (1985): Zur Unterhaltungsfunktion des Kalenders im Barock. In: *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Teil II. Wiesbaden.
- Tempesta, A. (1620): *Die zwölf Monate*. Prag.
- Thompson, S. (1955–58): *Motif-Index of Folk-Literature* 3. Bloomington, 317. G303.3.3.1.2. mot. (Devil in form of cat).
- Tibertius, A. (1541): *De Cheiromantia*. Moguntiae.
- Tricasso, P. (1560): *Enarratio pulcherrima principiorum Chyromantiae*. Noribergae.
- Tubach, F. C. (1969): *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. FFC 204. Helsinki.

Dömötör Ákos

ABSTRACT

ÁKOS DÖMÖTÖR: THE ORIGINATION OF THE ORBIS PICTUS

The author of this article has sought to illustrate the importance of the 'Sarospatak test-printing on Comenius' illustrated manuscript *Orbis pictus*. The paper attempts to summarise the profound influence of the publishing activities of Nuremberg's Endter family, that is, Comenius' published text was the result of a collective effort on the part of illustrator, author and publishers. This analysis also seeks to explicate the way in which Comenius' work and the Endter Calendars mutually influenced one another. German emblematic art also had a significant part to play in this process. The illustrations of the early calendars may be said to particularly parallel those etchings to be found in the *Orbis pictus* – evidence of the author's contention – and the paper also refers to certain inherent coherencies discoverable between those didactic emblems to be found in the *Orbis pictus* and that of the theological literature of the period. The myterious Y-symbol further expanded the investigation into the realms of chiromancy. The importing of the calendars into Transylvania affected the Hungaro-Romanian-Saxon tradition. The illustrations in Comenius' printed manuscript are concluded to have been consciously designed as an artificial instrument of folk memory.

MAGYAR PEDAGÓGIA 96. Number 2. 169–184. (1996)

Levelezési cím / Address for correspondence: Ákos Dömötör Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, H-1132 Budapest Váci út 50.